

Марія МАЄРЧИК

Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття

Конструювання традиційних норм

Інформація про норми статевого життя й еротизму в українському традиційному селі у другій половині ХІХ століття дійшла до нас переважно завдяки дослідженням етнографів. Зенон Кузеля¹, Володимир Гнатюк², Володимир Ястребов³, Марко Грушевський⁴, якому належать найбільші за обсягом і найдетальніші описи традиції дошлюбних стосунків молодих людей, Федір Вовк⁵ та багато інших дослідників наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття колекціонували відомості з обширу приватного, інтимного, сороміцького, того, що раніше не входило до типових етнографічних компендіумів.

Специфіка праць названих авторів полягає серед іншого в тому, що вони нерідко водночас і відкривали ту, що була, і створювали,

- 1 Саме Зенон Кузеля адаптував в українській мові слово сексуальність і вніс його тодішню видозміну «сексуалізм» до реєстру власного словника запозичених слів зі значенням: «Полове життя; сексуальний, половий»: *Кузеля З. Словник чужих слів. Київ–Ляйпціг, Коломия, Winnipeg Man, [≈1918]. С. 272.* Науковець адаптував і низку інших слів на позначення модерної сексуальности: *аборт, гедонізм, еротизм, ерекція, онанізм, полюція, флірт, помада* (це слово ще фігурує з дефініцією «масть на волосся»), яких не було в лексиконі традиційної української культури.
- 2 *Das Geschlechtsleben des Ukrainischen Bauernvolkes folkloristisch Erhebungen aus der Russischen Ukraina* / Hg. V. Hnatjuk. Leipzig, 1909. H. I. Leipzig, 1912. H. 2.
- 3 *Лист В. М. Ястребова до Ф. К. Вовка від 8 травня 1895 року, Єлисаветград* / Підгот. до публ. Н. Руденко // *Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століть. Запоріжжя, 2000. № 1 (7). С. 47.*
- 4 *Г[рушевський] М[арко]. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини* / Ред. З. Кузеля // *Матеріали до українсько-руської етнології. 1906. Т. VІІІ. 1907. Т. ІХ.*
- 5 *Український фольклор: сороміцькі звичаї, казки, пісні, приказки, загадки і лайка* / Ред. Ф. Вовк. Париж, 1898. С. V.

конструювали ретроспективну, *нову* «історичну» реальність, нові дискурси, що їх сама традиційна культура ніколи не витворювала. Уже ставлячи завдання перед респондентом — назвати те, чого не називали раніше, систематизувати те, що не було систематизованим, — етнограф створював нову тему, нове «місце», що на ньому виростали елементи синхронно конструйованої модерної сексуальності як буцімто «додискурсивної», одвічно суцільної, такої, що корінням сягає в сиву давнину.

Фридрих Кравс, науковий редактор і упорядник збірок сороміцького фольклору «Антропофітея», провадив польові дослідження серед південних слов'ян і колекціонував описи поз статевого акту. Один із найкомпетентніших його інформаторів назвав 8 позицій, опис яких автор підсумував таким абзацом: «Добродій пригадав собі 8 способів. Він міг і більше знати, *але селяни не звикли категоризувати і сортувати* [тут і далі курсування в цитатах моє. — М. М.]. Про ті способи, що їх тут бракує, можна здогадатися з оповідань і пісень нашої збірки»⁶. Респондент, як впливає і з ремарки Кравса, імпровізував, він *не відтворював* традиційний корпус уявлень, текст, чи традиційні знання, він *створював, синтезував* їх, можливо, неявно покликаючись на почасті вже адаптований ним модерний дискурс культури, де категоризовано пози і зосереджено на них увагу як на важливій компоненті статевої вмілості та вправності в модерному світі. Науковцеві ж усе одно не вистачало розмаїття, демонстрування розкутої варіативності, «майже тваринної простоти статевих стосунків», тому він припустив, що всі ці неназвані природні, нестримвані прояви сексуальності таки існують у традиції, і запропонував узяти їх із фольклору. Проте фольклорні факти, як відомо, не віддзеркалюють повсякденних практик, суттєво відрізняються від них, ці факти снуються з мітологічних, символічних компонентів, можливо, вбираючи практики повсякдення й історії, але вибірково, своєрідно перетворюючи їх на складники мітологічних, символічних структур, і тоді достовірну зворотну реконструкцію здійснити практично неможливо.

Форми модерної сексуальності в Україні кінця ХІХ — початку ХХ століття, її мова й естетика, вочевидь, не були апріорі зрозумілими всім сучасникам. Володимир Гнатюк 1912 року вказав на розірваність модерного і традиційного еротичних дискурсів, їхню некогерентність: «Наші художники, й серед них навіть відомі митці, творять так, ніби виключно для багатих міст. Їхні еротичні малюнки, багато їх чи мало, не мають впливу на народні маси, якими ми займаємося [селян]; тому що маси не відчують смислово притягальними ні тілесну оголеність, ні зображення людей, що відверто паруються. На простолюд еротично

6 Krauss F. Antropophyteia. Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen Entwicklungsgeschichte und geschlechtlichen Moral. Leipzig, 1904. Н. 1. S. 175.

діють обличчя, руки, ноги, зад, а над усе — строкато вишитий одяг. Над цим варто подумати окремо»⁷. Спостереження Кравса, Гнатюка й інших етнографів прямо чи опосередковано свідчать, як синтезувалося нове поле для модерних сексуальних дискурсів.

Зазвичай люди вважають, що статеве життя — це те, що ніяк не змінюється, воно «природне», а значить позаісторичне. У цій статті, користуючись етнографічними та статистичними даними, ми спробуємо простежити зміни в рецепціях і практиках дошлюбного інтимного життя, що відбувалися наприкінці XIX і на початку XX століття.

Традиція з купюр

На кінець XIX століття, як видно з етнографічних джерел, в українській сільській культурі сформувалися дві різні та взаємовиключні програми «правильної» дошлюбної статевої поведінки дівчат (хлопців ці вимоги стосувалися не так категорично, якщо стосувалися взагалі). За однією з них дівчина, граючи за успішним гендерним сценарієм, мала демонструвати покірність, скромність, зберігати цноту, таку поведінку зазвичай передавали метафорами «чистоти», «незайманости», «непочатости», «красоти». За другою, в селах України й інших Європейських країн батьки підтримували й заохочували спільне дівчат із парубками спання, допускали, щоби дівчина самостійно вибирала партнера для спільної ночівлі.

Перший варіант норм дошлюбної поведінки — за яким необхідно було зберігати чистоту і «непочатість», — підтримуваний і легітимізований церквою, тиражувався тисячами писемних свідчень і художніх оспівувань, зрісся з образом патріархального села і тепер є іманентним його символом, який надто важко піддати деконструкції. Другий варіант, навпаки, пережив столітню історію вилучення з публічного й наукового обговорення і навіть видалення з опублікованих документів.

Найсвіжіший приклад такої тенденції подибуємо в наші дні. 2006 року видавництво «Либідь» перевидало двотомник матеріалів Марка Грушевського⁸. Початково дослідження було опубліковане зусиллями Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові у 1906 і 1907 роках. У праці вміщено унікальні записи про дошлюбні взаємини на «Полудневій Київщині» наприкінці XIX століття. У перевиданні 2006 року редактори ретельно підчистили всі «незручні» етнографічні свідчення про дошлюбні стосунки молоді (а таких матеріалів чимало,

7 Гнатюк В. Про студії «Антропofітеї» / Пер. з нім. В. Балущка // Сек(с)ретність. Те, про що не говорять. Київ, 2007. С. 130.

8 Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Ред. Я. Левчук. Київ, 2006.

кілька повноцінних розділів) і жодним словом не згадали про це в коментарях чи передмові до перевидання.

Щось подібне сталося більше 100 років тому. Тоді Володимир Ястребов надіслав у «Киевскую старину» дослідження про «союзи неодруженої молоді»⁹. Опубліковану статтю позбавили кількасторінкового фрагмента з описом звичаєвого устрою дошлюбних стосунків. На щастя, вилучений матеріал не пропав, Володимир Ястребов переслав його Федору Вовку в Париж, а той, переклавши французькою, опублікував у «Криптадії», виданні сороміцького фольклору, що його він тоді редагував. Публікація зворотного перекладу на українську і реконструкція тексту Володимира Ястребова готується до публікації.

З цих причин не можна ставити на одні шальки конвенційну і неконвенційну інформацію про дошлюбні стосунки. Дані другої групи збереглися радше всупереч, аніж завдяки. Кожен зафіксований факт важить більше, ніж кілька даних, що їх схвалюють інститути влади.

Традиція дошлюбного спання виявилася «незручною». Вона погано вписується практично в усі дискурсивні та політичні практики — клерикальну, патріархальну, романтично націоналістичну. Вона в певному сенсі «неформатна» і для феміністичних теорій: легітимність самостійного дошлюбного романтичного вибору суперечить ідеї патріархату як режиму влади та контролю *старшого над молодшим* (але, зауважу, шлюбного партнера однаково традиційно обирали батьки). І далі, легітимність *нерепродуктивних* сексуальних практик у традиційній культурі, рекреаційного еротичного й емоційного задоволення (які заборонялися і церквою, і державою в образі медицини і моральних пересторог) показує неоднозначність, складність, різноликість сільського патріархату.

«Причинок до етнографії любови»¹⁰

Географію поширення в Україні традиції дошлюбного спання молоді не картографовано достеменно. Більш чи менш системні записи походять із територій Центральної (Київщина, Кіровоградщина, Пол-

9 Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. 1896. Т. LV. С. 110–128.

10 Назву розділу запозичено з однойменної статті Михайла Павлика: Павлик М. Причинок до «Етнографії любови» // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Чернівці, 1912. С. 154–160. Сам Павлик розумів любов і як «емоційний стан», і як «любощі», синкретично. Саме на основі емоційних прив'язок намагалися вибрати собі пару для ночувань молоді люди під час вечорниць. Вечорниці були єдиною легітимною сферою для вираження емпатичних прив'язок, симпатій і закоханості та формування на цій основі тривалих чи не дуже союзів. Для одруження закоханість була хоч і важливою, але не достатньою умовою. Шлюбні союзи визначалися здебільшого батьками, у таких рішеннях домінували раціональні економічні та соціально-статусні фактори.

тавщина), Південної України (Херсонщина), частини Полісся, усієї Чернігівщини та Слобожанщини. Є також короткі записи з Вінниччини й Житомирщини¹¹. Ці дані приблизно зіставні з подібними традиціями інших слов'ян та інших європейських народів (Німеччина, Австрія, Нідерланди, Скандинавські країни)¹².

У численних етнографічних записах зафіксовано, що після спільного вечора («вечорниць», «досвіток») молоді люди лягали спати разом, попарно, — інколи в хаті, де відбулися вечорниці, інколи шукали собі окремого прихистку на сніні, на горищі, а інколи (особливо в холодні пори року) дівчина «приймала» хлопця в садибі своїх батьків, у стайні, у коморі (звідки хлопець старався щезнути ще на світанні)¹³.

Науковці доволі рано почали вказувати, що подібне спільне спання підтримували батьки¹⁴. Дослідники наводять свідчення, що батьки спокійно ставилися до вечорниць, забезпечували дітей необхідними харчами¹⁵. Зиновій Гуревич цитує записи з Німеччини: «Селяни вважають цю звичку

- 11 Це зазвичай короткі записи на зразок: «Ночівля парубків із дівчатами існує. На вечорницях чи досвітках із других сіл бувають теж парубки на ночівлю»: *Здихівський О. О.* Весілля, вірування, господарча діяльність, пісні, казки, народний календар, землекористування, записано на Вінниччині, 1930. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ. Ф. 1–7. Од. зб. 691. Арк. 81.
- 12 Детальніший огляд див.: *Shorter E.* The Making of the Modern Family. New York, 1975. P. 98–108; *Сумцов Н.* Досветки и посиделки // «А се грехи злые, смертные» / Ред. Н. Пушкарева, Л. Бессмертных. Москва, 2004. С. 235–239.
- 13 Див., напр.: *Сержпутовский А. К.* Жизнь молодежи и брак в с. Лоски Кролевецкого уезда Черниговской губ. По материалам 1910 года. По сообщениям местного крестьянина Евдокима Даниловича Кириченкова. Запис 1922. Архів Інституту народознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. Ф. 1–5. Од. зб. 397. Арк. 1.
- 14 Церковна ж заборона існувала. Церква різко засуджувала цю традицію. Найраніші відомі церковні виступи проти звичаю, як засвідчує Микола Сумцов, датовано серединою XVII століття: *Сумцов Н.* Досветки. С. 246. У другій половині XIX століття у книгозбірці одної з сільських церков Полтавської губернії було знайдено указ Київської духовної консисторії 1719 року. У ньому йшлося й про заборону вечорниць, бо там «диты по ночам купами собираючи-ся, неисповедимья безчиния и мерзкия беззакония творят, справуючи себе игры, танцы и всякие пиятихи скверная..., а найпаче под час таких нечестивых сборов разные делаються ексесса, яко то блудие грехи, девства растление, беззаконное детей прижитие»: *Маркевич А.* Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // Киевская старина. 1885. Т. X. С. 178. Цікаво, що попри жорстку позицію церкви, традиція процвітала аж до першої половини XX століття, коли зникла разом із занепадом усього традиційного укладу життя в результаті модернізаційних процесів.
- 15 «Зазвичай батьки не боронять своїм дочкам спати з хлопцями: вони розглядають це як звичайну річ, яка жодним чином не ганьбить дівчину...»: *Лист В. М. Ястребова...* С. 47. «Селяни не мають нічого проти [вечорниць і вулиці], інколи батько дає сину для вечорниць гроші, а мати донці для цього ж сир, яйця, муку тощо»: *Боржковский В.* «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. 1887. Т. XVIII. С. 775.

[спільне спання] за таку невинну, що коли пастор питає селянина, як ся має його дочка, селянин, щоб визначити, що донька добре підрастає, цілком одверто відповідає, що вона вже почала приймати ночами парубків»¹⁶. Мої власні польові записи підтверджують думку, що цей звичай був не формою масового непослуху молоді, а звичаєвою нормативною поведінкою: «— А батьки не лаялися? — Боже сохрани! Мода така була, чога б же вони лаялися!», або «Хороша дівчина — вона із хлопцями спит. Колись, як із хлопцями не спала дівчина, то й не считалося, що то вона й дівчина»¹⁷.

Що означало «спати із хлопцем»?

Окрім записів, що заперечували існування звичаю спільного спання молоді (трапляються й такі), існує, мабуть, кількісно наймасивніший корпус повідомлень про те, що *спільне спання* не означало інтимного контакту. «Майже всі етнографи, які згадували про вечорниці, визнавали їх пристойними веселощами молоді»¹⁸, — писав Сумцов. Науковець вказував на «моральність» і «благопристойність» сільських зібрань, що, за його словами, підтверджують і священники. Хоча, писав дослідник, «не можна заперечувати ймовірності в деяких випадках виникнення вечірничної розпусти»¹⁹, але ці випадки він зараховував до переступу, грубого порушення звичаєвих норм і правил пристойності.

Разом із тим приблизно тоді, коли Сумцов писав статтю (1886 рік), інші науковці провадили етнографічні спостереження в селах Центральної та Південної України. Дослідження священника Марка Грушевського на Київщині та Володимира Ястребова на Херсонщині, а також інших етнографів, свідчать про те, що існували різного роду *еротичні, інтимні* практики між молодими людьми під час досвіткових ночувань.

Науковці описують не випадки переступу й ганьби, які тягли за собою осуд і неславу, а звичаєву, усталену поведінку, що в ній успішність молодих людей була предметом гордості для батьків. Під час спільного спання, свідчать респонденти, молоді люди могли «гратися» в «притулу» та «полювання». На Київщині *притула* — «[ц]е гра така *парубоча та дівоча*»²⁰. Спочатку, зійшовшись на вечорницях, молоді люди «ідуть одне до одного і хоть потруться собі вкупі, погуляють, полапаються, посплять. <...> А там як гірше злюбляться собі та обсвояться гаразд, то вже і в настоящій притули грають. <...> Він вилазить на неї і стулюють тоді вони животи з животами і дужче б що робили, та й те, й друге, бояться слави, і бояться, щоб не “пробить” цебто, щоб та перегородка

16 Гуревич З., Ворожбит А. І. Статеве життя селянки. Харків, 1931. С. 40.

17 Маерчик М. Полтавщина 1997. Архів Інституту народознавства НАНУ. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 400б. Арк. 10.

18 Сумцов Н. Досветки. С. 251.

19 Там само. С. 253.

20 Г[рушевський] М. Дитина у звичаях і віруваннях... // Матеріали до українсько-руської етнології. 1906. Т. VIII. С. 97.

(пліва дівственна) не знищена і через те і згублена честь дівоча, бо в цьому вся сила чести дівочої. Більш нічого і не роблять, а тіко граються, усе він здержується, щоб не пробить таки, а тіко трошечки так собі вмочить у неї, і плоть, як сходить з його, не впускає у неї, бо і це уже знають [що це небезпечно]»²¹. Грушевський далі пише, що «притула різних сортів є», і детально описує, як «притули давати»²², пояснюючи варіанти від надійно безпечних до небезпечних, із точки зору можливості дефлорації, поз. «І так усі грають в іграшку оцю, і всі так з давної знають, що грать у неї можна, поки не поберуться собі молодята ці. Побрались, тоді не бояться цього [завагітніти]»²³.

Подібна логіка і в записах Ястребова: «Зазвичай хлопець вже з перших днів свого вступу до громади обирає собі “гуляку” або “ночуваку”, пропонуючи співжиття дівчині або особисто, або через одного зі своїх друзів. Якщо дівчина приймає пропозицію, то кажуть, що “йому від неї була мокра”, а якщо відмовила, то “суха”. Часом хлопець гуляє з нею, поки не одружиться. І парубоцька громада дбає, аби ніхто їм не перешкодив. Однак дуже часто ці пари цілком мирно розходяться, після чого і хлопець, і дівчина утворюють нові любовні зв'язки. Вона знаходить можливість прийняти його в клуні чи stodолі, а якщо вона одна спить, в окремі хаті, то впускає його у вікно або стелить на возі, в саду або на соломі. <...> Зауваживши, що дівчина закохана у нього, він іде далі, обмацує її груди та статевий орган, і нарешті — *полює*: так називається особливий спосіб парубання без позбавлення цноти. Її ж бо потрібно зберегти аж до дня шлюбу. Природно, що є винятки, але трапляються вони вкрай рідко»²⁴.

Проаналізувавши доступний і відомий корпус матеріалів, можна припустити, що статеве життя у традиційній культурі на кінець XIX століття організовувалося не навколо принципу табування реалізації еротизму/лібідо до шлюбу, як ми звикли думати про норми того часу, а навколо принципу регламентування послідовності нерепродуктивних і репродуктивних практик: до шлюбу практикували «притулу», а після шлюбу треба було «як слід».

На відміну від модерного медикалізованого, каналізованого конструкту сексуальності, який схильний до патологізувань, традиційна

21 Г[рушевський] М. Дитина у звичаях і віруваннях... // *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1906. Т. VIII. С. 96.

22 Там само. С. 100–101.

23 Там само. С. 97.

24 Лист В. М. Ястребова. С. 47. Можливо, лексема «полює» пов'язана з лат. «polluo» — «мимовільне викидання сімені». Тема *полювання* також отримувала розвиток пізніше, в текстах під час сватання, у яких мисливець-молодий вистежує, полює куніцю-молоду; про існування еротичного підтексту цього діалогу науковці робили припущення здавна, в контексті ж згаданої лексики сороміцька тема лиш увиразнюється в цьому фольклорному сюжеті.

культура спокійно ставилася і до дитячого «секеляння», на яке дорослі мало й звертали увагу²⁵, і до молодіжних дошлюбних ночувань, якщо тільки ті не призводили до дефлорації.

Тема дефлорації настільки стійка у традиційній культурі, що її можна розглядати як структуротворчий елемент інтимного життя. Демаркаційну лінію в дошлюбних іграх було чітко встановлено забороною порушувати цноту. «Щоб була калина ціла, то для цього дівчата уміють хитрувати, іменно грають у притули»²⁶. Одруження означало не так початок еротичного життя, як початок репродуктивної активності. Фактично цей принцип націлений тільки на жінку, а відтак значно жорсткіше регламентував жіночу сексуальність порівняно з чоловічою, що було частиною виразного подвійного стандарту в інтимних стосунках, — на це все більше звертають увагу сучасні дослідники²⁷. Згвалтування відтак не розглядали в категоріях травми; злочин зазвичай полягав у позбавленні цноти²⁸. Тому, якщо дівчина на момент згвалтування була дефлорована, злочинець не ніс ніякої відповідальності, оскільки, вважалося, не завдав збитків.

Нерепродуктивні сексуальні практики, які не призводили до дефлорації й зачаття, були прерогативою молоді, але подружжя, згідно з приписами моралі, не мало до них вдаватися. Якщо в родині діти народжувалися рідко, з великими перервами, люди осудливо подейкували, що чоловік із жінкою «сплять як парубок із дівкою»²⁹, бо у шлюбі треба було «це» робить «як слід», «на ділі», «не хитрувати». Лексема *притула*, вочевидь, походить від дієслова *притулятися*, яке є контекстуальним антонімом до *проникати*, — так на лексичному рівні підтримувалася опозиція дошлюбних — шлюбних практик.

Отже, відповідь на питання, чи поняття «спати з хлопцем» означає «мати з ним статеві стосунки», залежить від уявлення, що вважати статевими стосунками. Адже чи була «притула» сексом? Виявляється, категоризація домодерних статевих практик вельми проблематична сексуальним вокабуляром модерну. Традиційні звичаєві практики «притули» і «полювання» неможливо однозначно звести до лексики «сексуальності» й патологізованого автоеротизму.

25 Г[рушевський] М. Дитина у звичаях і віруваннях. С. 67–69.

26 Там само. С. 100.

27 Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.). Львів, 2008. С. 117–118; Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів, 2003. С. 62–74.

28 Свиріпа Ф. Взаємодія статі й гендеру в українських поселеннях: східно-центральна Альберта у міжвоєнний період // Українська етнографія в Канаді: нові візії традиційного, традиційні візії нового (Спецвипуск журналу «Народознавчі Зошити». № 3–4). Львів, 2010. С. 393–406.

29 Г[рушевський] М. Дитина у звичаях і віруваннях. С. 97.

Чому ж так сталося, що Сумцов, професійний науковець, давав свідчення не зовсім точні, які не підтверджуються статистикою, що її наведемо далі? Однією з відповідей може бути, що дослідник був людиною міста й екстраполював власні сформовані там установки щодо сексуальності на традиційне суспільство. Зростання відсотка дошлюбних дітей у містах другої половини XIX століття викликало занепокоєння, хоч і було індикатором лише нижньої планки рівня дошлюбних статевих взаємин у містах (адже зачаття траплялося не від кожного коїтусу). Видимими стають основні вектори, за якими створювалися моральні паніки, у центрі яких дуже часто опинялися дошлюбні інтимні взаємини. Сумцов у одному абзаці праці дав два протилежні пояснення «поокремим випадкам» вечорничних інтимних стосунків. Спочатку він заявив, що вечорниці є «цнотливими» зібраннями молоді, а «помічена етнографами в деяких місцях вечірнична аморальність» є *пережитком диких, примітивних доісторичних нравів*. Отже, дослідник постулював опозицію *дикий, примітивний — цивілізований, культурний*. У наступному реченні він сказав, що такі поокремі факти є «результатом шкідливого *розбещувального* впливу заводів і фабрик», постулюючи іншу опозицію *чисте село — дев'янтне місто*³⁰. Так науковець привніс до сільської традиційної культури вже новий, модерний дискурс моральних панік навколо дошлюбних інтимних стосунків і водночас вплив його в конструювання романтично-націоналістичного міфу з притаманним йому пієтетом до фольклорності й рустикальних традицій, за якими закріплено найчистіші чесноти неспокушеної душі.

Якою ж була статистична картина дошлюбних практик у місті й селі на межі XIX — XX століть? Етнографи ніколи не провадили кількісних досліджень. Відомості про наявність інституту дошлюбних стосунків також не свідчить навіть про те, наскільки популярними були «притула» і «полювання», яка кількість людей вдавалася до таких практик. У наступному розділі розглянемо деякі статистичні дані.

Зростання відсотка дошлюбних стосунків, множення дискурсів, творення панік

Науковці не раз вказували на те, що від початку XVI століття відбулося небувале зростання дошлюбної статевої активності в Європі серед молоді. Ці зміни в дошлюбних практиках пов'язували з процесами модернізації, що набирали обертів³¹.

За перші 20 років XX століття спочатку в дорадянській Росії (і в підросійській Україні), а потім у Радянському Союзі було проведено близько сорока масових соціологічних досліджень, що вивчали різні аспекти

30 Сумцов Н. Досветки. С. 253.

31 Shorter E. The Making of the Modern Family. P. 86–97.

статевого життя переважно молоді. Перше з таких досліджень було проведено в Україні: 1902 року В. Фавров опитав у Харкові 2000 студентів вищих навчальних закладів³². Після того було здійснено ще кілька масштабних досліджень. 1929 року в Харкові було опубліковано монографію «Статеве життя селянки» доктора Гуревич та його помічниці Ворожбит. Монографію було базовано на матеріялах 1816 анкет, що їх заповнили селянки 16–40 років у 30 округах підрадянської України — на Правобережжі, Лівобережжі, Поліссі, у Степу і у промислових регіонах України, на Дніпропетровщині. Оскільки в опитуванні брали участь жінки й дівчата різного віку, то й «дівування» їхнє припадало на різні періоди від початку ХХ століття до його 20-х років.

За даними, що їх подано у дослідженні, із 1783 респонденток, які дали відповідь на питання анкети, майже 40 відсотків відвідували вечорниці, решта 60 не відвідували. Коли ж обчислення провели для групи *дівчат*, чії юні роки збігалися з моментом опитування, тобто які «дівували» в середині 20-х років, то відсоток був нижчий — 26,5³³. Іншими словами, традиційний уклад життя стрімко трансформувався в «сільський» модерний, і досвітки як інститут зібрання молоді витіснялися.

Як впливали досвітки на початок статевого життя? Опитування показало, що до шлюбу статеве життя починали 45,6 % тих, хто ходив на досвітки, і лише 23,6 % тих, хто на досвітки не ходив³⁴. Тобто досвітки виразно провокували дошлюбні статеві стосунки серед селянок, принаймні в період першої чверти ХХ століття. Середній же (спільний) відсоток дівчат, які жили з хлопцями до одруження, складав 32,3 %.

Можна простежити й динаміку росту цього показника. Гуревич вираховує її, порівнюючи анкети жінок різного віку. З'ясувалося, «що молодша група селянок, то більший відсоток починає статеве життя до шлюбу. Коли селянки-українки, що їм тепер понад 40 років, зазначають, що 16% із них почали статеве життя до одруження, то у молодших групах цей відсоток невпинно підвищується, становлячи у 20–24-річних з 37 %»³⁵. Буцімто явним є стрімке зростання відсотка дошлюбних стосунків навіть за останні 20 років. Але цифри також показали, що «у молодших селянок відсоток одружених із тими, з ким почали статеве життя, більший, ніж у старших селянок», і ця різниця суттєва: 73,3 відсотка проти 54,6³⁶. Це може свідчити про трансформацію стратегій вибору шлюбного партнера і статевих практик. Зокрема, у традиційній культурі під час досвіткових ночувань дівчата і хлопці могли доволі вільно міняти партнерів, ночування не зобов'язувало їх до одруження.

32 Денисенко М. Б., Далла Зуанна Ж.-П. Сексуальное поведение российской молодежи // Социологические исследования. 2001. № 2. С. 83.

33 Гуревич З., Ворожбит І. А. Статеве життя селянки. С. 46.

34 Там само. С. 46.

35 Там само. С. 33.

36 Там само. С. 50.

Тому старше покоління опитаних рідше одружувалося з першим статевим партнером. У модерних стратегіях, вочевидь, статевий зв'язок почав означати серйозний намір, ймовірність одруження. Отже, за цими двома цифрами можуть стояти цілком різні реалії, і одна й та ж дія могла мати різні смисли й наслідки.

Той факт, що з 1104 міських *чоловіків-робітників*, опитаних для іншого дослідження, з першою статевою партнеркою одружилися лише 48 осіб, тобто 4,4 відсотка, наводить на думку про те, що або статевий дебют чоловіків відбувався з повіями, або що жінки не завжди відверті в питаннях про власний сексуальний досвід³⁷.

Рухаючись далі, в середину XIX століття, аби розуміти динаміку, скористаємося даними, обрахованими для Західної України. Ігор Косик, сучасний дослідник, на основі церковних метричних книг у Галичині обчислив рівень народження позашлюбних дітей у період між 1846 і 1901 роками. Дошлюбна народжуваність, як я згадувала, є показником не відсотка позашлюбних статевих зв'язків, а тільки нижньої її межі (за винятком випадків згвалтувань, які є насильством, а не формою статевих взаємин). У трьох селах Західної України середній показник дошлюбної народжуваності був такий: Нагуєвичі — 7,1 %, Речичани — 11,21 %, Тухля — 4,05 %³⁸. Або інша західноукраїнська статистика: у бучковинських селах 80-х років XIX століття зафіксовано такі дані про позашлюбних дітей: Сергії — 17 %, Вижниця — 15,4 %, Сторожинець — 18,2 %, Кіцмань — 7 %³⁹. Ця різниця у відсотках може означати і різну поширеність дошлюбних контактів, і просто більшу успішність запобіжних засобів у практиках молоді в різних селах чи різних регіонах країни. Разом із тим виразно видно різницю в порядках цифр: у селах другої половини XIX століття в Західній Україні показник коливається між 4 і 18 відсотками народження позашлюбних дітей. А в селах Східної України видно доволі стрімку динаміку від 18 % сексуальних дебютів до шлюбу на початку століття до 32,3 % за двадцять років.

Між містом і селом також існувала велика статистична різниця. Ігор Косик, покликаючись на архівні дані, пише, що «метрики П'ятницької церкви [у Львові] протягом 1857, 1858 та 1859 років показують більш як 50-відсоткову кількість незаконнонароджених»⁴⁰. На цю цифру, вважають науковці, впливає підвищення трудової жіночої міграції, коли молоді дівчата приїздили у великі міста як покоївки. За даними досліджень, у Харкові на початок XX століття 35,3 % усіх студентів перші

37 Гуревич З., Гроссер Ф. І. Полове життя (соціально-гігієнічне дослідження). Харків, 1923. С. 74.

38 Косик І. *Thori legitimi aut illegitimi: veritas et lex (особливості шлюбної та репродуктивної поведінки галицьких українців другої половини XIX ст.)* // Сек(с)ретність. Те, про що не говорять: Секс, Тіло, Ерос / Ред. О. Боряк, М. Маєрчик (у друці). С. 63–83. Обчислення зроблено з запропонованих у публікації таблиць власноруч.

39 Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. С. 20.

40 Косик І. *Thori legitimi aut illegitimi*. С. 56.

статеві стосунки мали з домашніми покоївками⁴¹. І незважаючи на пропорційно вищий показник дошлюбних зв'язків у місті, «статеве життя селянки-українки починається раніше, ніж у робітниці»⁴². А разом із тим у них початок стосунків «припадає на молодший вік, ніж у студентів буржуазного й дрібнобуржуазного походження»⁴³. Отже, сам по собі високий показник дошлюбних стосунків можна деталізувати й інтерпретувати через численні більш локальні дані.

В Україні тільки починається вивчення трансформування приватної сфери й інтимних стосунків у період масової модернізації. Із накопиченням бази статистичних і якісних даних усе більш об'ємними і «промальованими» будуть деталі приватного життя в модерному селі та місті, що швидко зростало. Сьогодні ми можемо говорити про те, що режими дошлюбних взаємин в українському традиційному селі значно відрізнялися від модерних, а вокабуляр на позначення дошлюбних практик у селі не конвертується прямо в риторику модерності. Девіантизація міста й ідеалізація села є штучним, культурним конструктом, що не віддзеркалює всієї складності й неоднорідності процесів в Україні. А зафіксовані кількісні зміни у статевому дошлюбному житті XIX—XX століть іще чекають антрополога для вивчення людських долів, схованих за цифрами статистичних даних.

Maria MAIERCHYK

Premarital Intimate Relationships among Young People in Villages and Cities of Eastern and Central Ukraine in the Early Twentieth Century

Based on her study of the changes affecting the understanding of premarital intimate relationships in Ukrainian villages and cities during the period of mass modernization, the author argues that pre-modern sexual practices do not correlate precisely with modern sexual practices and thus cannot be described by current lexical definitions. The modern phrase *sexual intercourse* has no exact correspondence to such premarital practices as *poliuvannia* ("hunting") and *prytula* ("leaning against"). They consisted of non-penetrative (or incomplete penetrative) sexual activities, rather than sexual congress for the purpose of pleasure or reproduction. Unlike modern norms, the traditional culture allowed and even encouraged premarital intimate relationships, which were understood as a sign of healthy, successful maturation. Although premarital mixed-gender sleeping arrangements were tolerated in pre-modern villages but condemned in growing urban areas, the percentage of premarital births markedly increased in Ukrainian cities in the late nineteenth–early twentieth centuries. The author provides a brief statistical survey of premarital births.

41 Гуревич З., Гроссер Ф. І. Полове життя. С. 75.

42 Гуревич З., Ворожбит І. А. Статеве життя селянки. С. 33.

43 Гуревич З., Гроссер Ф. І. Полове життя. С. 70.